

УДК: 340.15

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.5>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО ЗА БЕРЕЗНЕВИМИ СТАТТЯМИ 1654 р. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ

Прус В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6818-0624>
pvz_@ukr.net

Курас Д.,

кандидат історичних наук, доцент
національна академія внутрішніх справ
dmitkur@gmail.com

Прус В., Курас Д. Правовий статус Війська Запорізького за Березневими статтями 1654 р. Богдана Хмельницького з московським царем.

В статті проаналізовано правовий статус Української гетьманської держави "Війська Запорозького" після Переяславської Ради 1654 року та підписання Березневих статей українським гетьманом Богданом Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем. Зокрема проаналізовано текст договірних статей в контексті укладення військово-політичного союзу між двома рівноправними суб'єктами міжнародного права – Українською гетьманською державою та Московією. Здійснено юридичний аналіз та порівняльну характеристику двох редакцій договірних статей, зокрема запропонованої Богданом Хмельницьким у кількості 23 статей та затверджених Земським Собором Московії у кількості 11 статей. Особлива увага приділяється техніко-юридичним та історико-правовим характеристикам договірних статей. Загалом договірні статті закріплювали державно-правовий статус Української гетьманської держави Війська Запорозького, козацький реєстр у кількості 60 000 осіб, забезпечували збереження прав, свобод та вольностей українського козацтва, власної судової, фінансової, фіскальної системи, забезпечувалася можливість взаємовідносин козацького уряду із зарубіжними країнами, окрім Речі Посполитої та Туреччини, яка здійснювалася за посередництвом царських урядовців. Іншим важливим аспектом збереження автономного статусу Української гетьманської держави було функціонування власної правової системи, яка включала звичаєве козацьке право, систему «попередніх прав», правові акти гетьманської влади та акти церковного права. Попри зазначені права і вольності для гетьманської влади, царський уряд закріпив за собою право

запровадження на території Української гетьманської держави окремого податку на користь царської казни, право вільного розміщення московських військ на території Гетьманщини, а українське населення в свою чергу було зобов'язане їх утримувати. Загалом автор дійшов висновку, що попри можливість функціонування Війська Запорозького на правах автономії у взаємовідносинах з Московією, договірні статті заклали підвалини для згортання державного статусу Української гетьманської держави.

Ключові слова: Військо Запорозьке, договірні статті, реєстрове козацтво, козацькі права і вольності.

Prus V., Kuras D. Legal status of Viysko Zaporizke under the Bereznevi statiti on 1654 of Bohdan Khmelnytsky and the tsar of moscovia.

Legal status of the Ukrainian hetman's state "Viysko Zaporizke" after the Pereyaslav Council in January 1654 and signature of the Treaty of Pereyaslav by Bohdan Khmelnytsky (was a Ukrainian Hetman of the Zaporizhian Host) to the Aleksey Mikhaylovich (was the Tsar of Russia from 1645 until his death in 1676) in the article was analysed. Including in particular was examined a text content of the treaty articles in the context of the military-political alliance subscription between two equal subjects of international law (Ukrainian hetman's state and Moscovia). Carried out a legal analysis and comparative analysis of contractual articles in two revisions (first – 23 articles in the total proposed by Bohdan Khmelnytsky; second – total 11 articles approved according to the Zemsky Sobor (was a parliament of the Tsardom of Russia's Estates of the realm active during the 16th and 17th centuries). Special attention is given not only to the technical legal characteristics of contractual articles, but also historical and legal. Taken as a

whole the contractual articles: confirmed the state-legal status of the Ukrainian hetman's state "Viisko Zaporizke", the cossack register in the quantity of 60000 individuals; provided the preservation of the rights, liberties and freedoms of the Ukrainian cossacks; their own judicial, financial, fiscal system; ensured the possibility of a relationship between the cossack government and foreign countries, without the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Republic of Turkey, which was carried out through tsarist officials. The functioning of own legal system, which included customary cossack law, the system of "previous rights", legal acts of the hetman's power and acts of ecclesiastical law, was another important aspect of preserving the autonomous status of the Ukrainian hetman's state. In spite of denoted rights and freedoms for the hetman's power, the tsarist government secured the right to introduce on the territory of the Ukrainian hetman's state a single tax in favour of tsar's treasury, the right of the nondedicated storage (free deployment) of the armed forces of Moscow within the territory of the Cossack Hetmanate. At another point the Ukrainian population was under an obligation to maintain them. The author reached conclusion that in the main, without regard to the possibility of functioning of the Zaporizhian Host as self-government in mutual relationship with Moscovia, the contractual articles provided a basis for dismantlement of the statehood of the Ukrainian hetman's state.

Key words: Viisko Zaporizke, contractual articles, registered cossacks, cossack rights and freedoms.

Постановка проблеми. Для історичної епохи Козацької України, а зокрема Війська Запорізького середини XVII ст. характерним є формальне завершення становлення української національної системи права. Однак через обмеження автономії та втрату Україною незалежності цей процес не дістав офіційного визнання і правового закріплення. Слід наголосити, що проблематика правового регулювання статусу Війська Запорозького Березневими статтями Богдана Хмельницького з московським царем в історико-правовій науці не достатньо описана. З огляду на це, можна стверджувати, що існує істотна прогалина у вітчизняній історико-правовій науці стосовно правового статусу Війська Запорозького за Березневими статтями 1654 р. Тому у нашій статті будемо намагатися заповнити цю прогалину, що сприятиме наповненню багажем знань важливої ділянки вітчизняної історико-правової науки.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному аналізі Березневих статей 1654 р. в контексті правового статусу Війська Запорозького.

У відповідності з метою статті визначені такі основні завдання:

здійснити історико-правовий аналіз Березневих статей;

проаналізувати основоположні норми Березневих статей, що регламентували становище Війська Запорозького;

виокремити позитивні та негативні аспекти становища Війська Запорозького у зв'язку з укладенням Березневих статей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою статті стали положення, які містяться в працях істориків та правників у галузі історії українського права Гетьманщини, зокрема М.С. Грушевського (Грушевський, М.С. 1991, 856 с.), Ю.М. Мицика (Мицик, Ю.М. 1991, с. 10-11), В.З. Пруса (Буднік, С.І., Прус, В.З. & Шкурятенко, О.В. 2017, 244 с.) А.І. Яковліва (Яковлів, А.І. 2003, с. 584) та інших.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок національно-визвольної війни 1648–1654 рр. на території центральної України відродилася Українська гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким. Однак, в умовах зовнішніх загроз та нестабільної внутрішньополітичної ситуації перед гетьманом постав непростий вибір, або капітуляція перед Річчю Посполитою, або перемовини про військово-політичну підтримку з Московським царством.

Ще від початку національно-визвольної війни козацька старшина на чолі з гетьманом зверталася до Московії з проханням про допомогу в протистоянні з Польщею, однак московський цар зайняв позицію нейтралітету та спостереження за цим протистоянням. Зазначені події, український історик та громадсько-політичний діяч Михайло Грушевський описував таким чином, що ситуація в українсько-польському протистоянні розгорталася зовсім по іншому, якщо б Українська гетьманська держава досягла військово-політичних домовленостей з Московським царством на першому етапі національно-визвольної війни, допоки українське військо ще було не виснаженим та деморалізованим внаслідок зради Кримського хана й могло протистояти волюнтариським намірам Московії спрямованим на руйнування козацької державності. (Грушевський, М. С. 1991, с. 123-124).

Тим часом після чергового звернення Богдана Хмельницького до московського царату із пропозицією військово-політичної співпраці в контексті протистояння Речі Посполитої, станомо-представницький орган Московського царства 2 жовтня 1653 р. прийняв рішення про укладення військово-політичного союзу з Українською гетьманською державою. На виконання домовленостей обох сторін, 3 грудня 1653 року делегація Московського царства, яку очолив близький соратник царя князь Константин Бутурлін прибули до гетьманської резиденції м. Переяслава для проведення консультацій з приводу укладення договору

про співпрацю. Опісля 18 січня 1654 року було проведено Переяславську раду на якій сторони домовилися про умови протекторату Московії над Українською гетьманською державою та гарантії взаємної самостійності.

Опісля, уряд Війська Запорозького розпочав підготовку договору з Московією. Станом на 17 лютого 1654 р. проект договору було сформовано сторонами та затверджено делегацію козацької старшини для переговорів у Москві. А вже 14 березня 1654 р., делегація козацької старшини надали московським урядовцям проект договору із 23 статей, який був офіційно підписаний Богданом Хмельницьким, скріплений гетьманською печаткою та акредитований гетьманською грамотою. Опісля, за наказом московського царя було доручено відповідальним особам на чолі з думним дяком Олександром Івановим перекласти проект договору для розгляду Земським собором. 21 березня 1654 року зазначений проект договору був перекладений, однак в результаті він отримав чомусь лише 11 статей та був поданий на розгляд Земського Собору. Про цю аферу писав Юрій Мицик, так: "11 статей – скорочена й змінена редакція 23 статей поданих російському урядові 21 березня 1654 р." (Мицик, Ю.М. 1991, с. 10). Не випадково, що в результаті перекладу основний зміст статей був перекручений та саме цей текст був ухвалений Земським собором та 27 березня 1654 р. московський цар надав жалуваному грамоту гетьману та Війську Запорозькому.

З приводу договору 1654 р., як основного акту, що визначав правові відносини між Військом Запорізьким і Московією, висловлювалося багато авторів, серед них потрібно виділити дослідника історії українського права за кордоном А.І. Яковліва, який у своїй праці "Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках", зокрема зазначав: "... щодо характеру і повного значення цього договору, навіть нема згоди, щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний" (Яковлів, А.І. 2003, с. 275). Більшість російських дослідників висловлює погляд, що жодного договору між Україною й Московією не було, що Україна 1654 р. "вибрала монарха" в особі московського царя, склала йому присягу на "вічне підданство" без жодних умов, а цар із ласки своєї "пожалував" гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорізьке деякими привілеями, які могли бути з волі й наказу царя будь-коли змінені, обмежені, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду дотримуються українські автори, які розглядають Березневі статті 1654 р., як двосторонній договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Українською державою та військово-політичний союз України й Московщини. Про протекторат московського царя досить влучно висловлювалися сучасні дослід-

ники українського права, зокрема, зазначивши наступне: "Погодившись прийняти Військо Запорізьке "під високу царську руку", в Москві з перших же кроків намагалися обернути протекторат на інкорпорацію. З цією метою московська влада використовувала вияви суспільного антагонізму" (Буднік, С.І., Прус, В.З. & Шкуратенко, О.В. 2017, с. 79–80).

Договірні статті 1654 р. іменувалися «вічним» договором, однак правова легітимність їх зберігалася лише за гетьманування Богдана Хмельницького. А при гетьмануванні його наступників укладалися нові договори між Українською гетьманською державою та Московією. У нових договорах структурно було дві частини: 1) базовий договір, основу якого складали договірні статті 1654 року та 2) додаткові статті, які затверджував московський монарх у відповідь на прохання та пропозиції новообраного гетьмана. Однак вже у Переяславських статтях 1659 року за гетьманування Юрія Хмельницького так званий «базовий» договір був спотворений московським царем та відчутно обмежував права гетьманської влади й правовий статус Війська Запорозького. Ця редакція спотворених договірних статей імплементувалася Московією, як Березневі статті 1654 року та акредитувалися монаршими грамотами. Про це український історик Юрій Мицик у своїх працях зазначав: "загальновідомі Переяславські статті 1659 року іменовані царем базовою редакцією Березневих статей насправді були сфальшовані. Насправді ж вони були укладені лише в 1659 році між новообраним гетьманом Юрієм Хмельницьким та царським соратником Андрієм Трубецьким, а раніше закріплений рівноправний характер двох суб'єктів міжнародного права Української гетьманської держави та Московського царства був істотно порушений на користь останньої" (Грушевський, М.С. 1991, с. 10).

У другій частині, так званих додаткових статтях, редакція яких постійно оновлювалася при обранні нових гетьманів, прописувалися правові норми, що начебто мали регламентувати нові актуальні правовідносини між Військом Запорозьким та Московським царством, а пізніше Російською імперією, а насправді все більше звужували козацькі права і вольності та обмежували правовий статус української держави. Незаперечним фактом залишалося те, що царат із кожним новообраним гетьманом нав'язував додаткові договірні норми в односторонньому порядку тим самим порушуючи юридичну природу договірних статей як двостороннього договору, що був укладений в 1654 році. І врешті, договірні статті укладені з Іваном Скоропадським та Данилом Апостолом носили форму не двостороннього договору а дарованих російським імператором пунктів у формі іменного указу, фактично одностороннього правового акту монарха. Очевидно про компроміси

та домовленості притаманні договірним правовим актам у зазначених пунктах не йшлося.

Юридичну техніку договірних статей Війська Запорозького з Московією досліджував український історик в еміграції Андрій Яковлів, зазначаючи, що вони структурно склалися з двох правових актів. Перший правовий акт: "це вірча грамота українського гетьмана Богдана Хмельницького московському монарху Олексію Михайловичу", у формі прохання про допомогу у зв'язку з національно-визвольною боротьбою українського народу. За своєю формою зазначений нормативно-правовий акт відображав прохання всіх станів українського суспільства до московського царя про підтвердження всіх прав і вольностей, які він здобув в ході національно-визвольної війни з Річчю Посполитою. (Яковлів, А.І. 2003, с. 106). Другий нормативно-правовий акт – "Договірні статті, імplementовані царом та Земським собором, що визначали умови військово-політичного союзу між Московським царством та Українською гетьманською державою, структурно склалися з вступу та 24 статей, у яких після імplementації царом залишилося лише 11 статей, детально про це ми зазначали вище. Характеризуючи юридичну техніку та структурно-логічні зв'язки даного правового акту, варто зауважити, що відповідно до предмету правового регулювання та галузевої приналежності статті розташовані невпорядковано, зокрема норми що стосуються правового статусу Української гетьманської держави часто переплітаються з правами та вольностями окремих станів населення, а також окремими аспектами функціонування реєстрового козацтва. З цього приводу професор українського вільного університету у Відні Андрій Яковлів зазначав, що невпорядкованість та логічна непослідовність викладення статей відповідно до предмету правового регулювання була викладена зумисно та переслідувала мету, щоб важливі та принципові аспекти правового статусу Української гетьманської держави завуалювати менш принциповими питаннями. (Яковлів, А.І. 1994, с. 108).

Провівши техніко-юридичну характеристику проекту договору із 24 статей підготовленого козацькою старшиною від 18 лютого 1654 року та імplementованих царом 12 статей ми класифікували їх та порівняли у відповідності до гарантій автономного статусу Української гетьманської держави та невтручання царату у внутрішню політику Гетьманщини, зокрема:

а) привілейоване становище козацтва в управлінні загально-суспільними справами забезпечувала ст. 1, також ст. 4-5 передбачали збереження полково-сотенної системи управління та збереження діючої з часів національно-визвольної війни структури вищих органів державної влади, а також місцевих органів влади, зокрема

полково-сотенних адміністрацій. При цьому якщо провести паралель із імplementованими царом статтями то у порівнянні з проектом козацької старшини обмежується право вільного обрання гетьмана та формування ним козацького уряду;

б) окрема увага у договорі приділялася гарантіям участі в управлінні загальносуспільними справами окремим станам українського суспільства, зокрема ст. 1 гарантувала участь козацтва в управлінській діяльності та здійсненні правосуддя; релігійні правовідносини на території козацької України належало реалізовувати виключно українському православному духовенству, а главою українського духовенства визнавався київський архієрей ст. 6. Однак в імplementованих царом статтях була відсутня ст. 7 про непорушність власності козацького стану; ст. 3 про право місцевого самоврядування та участі населення міст в реалізації влади у відповідності до норм магдебурзького права; ст. 17 про правове положення вільного українського селянства та неможливість його підданства У порівнянні з проектом з 23-ох статей відсутні положення: ст. 7, що не дозволяли відбирати в козаків, а після їхньої смерті у вдов і дітей маєтків та землі, що ставали їхньою власністю; ст. 3, що гарантували права і вольності міського населення та міського самоврядування; ст. 17 що визначала правове положення селянства й "підданого" населення; істотно був звужений зміст ст. 8 про права українського духовенства. Виходячи із вищезазначеного варто сказати, що царат в імplementованих 12 статтях намагався в будь-який спосіб звужити або обмежити права і вольності усіх українських суспільних станів, для подальшої інтеграції та поширення впливу в українському суспільстві впливу російських суспільних станів;

в) без змін в проекті статей імplementованих царом залишилися норми що стосувалися судочинства, зокрема зберігалася козацька система судочинства – сотенні, полкові та Генеральний суд, копні та підкоморські суди. До речі традиційна козацька система – залишалися в силі традиційне судочинство, в яке царським воєводам не дозволялося втручатися, лише частково про це йшлося в ст. 1 про непорушність прав і вольностей козацького стану в суді, під цим фактично підрозумсудочинства зберігала на інкорпорованих Росією українських землях до 1864 року;

г) не зазнали змін в імplementованих статтях норми, що стосувалися козацького реєстрового війська та обороноздатності Української гетьманської держави. Чисельність реєстровців визначалася кількістю в 60000 осіб, які існували за традиційною формою усталеною ще в часи Речі Посполитої козацьких ординацій. Єдиною відмінністю стало закріплення цих норм у ст. 11, попри те що в проекті договору були закріплені у ст. 2, що можна пояснити нівелюванням царською

владою реєстрового козацтва, як опори функціонування Української гетьманської держави;

д) лівова частка норм належала фінансовому забезпеченню реєстрового козацтва та органів влади й місцевого самоврядування. Зокрема у ст. 8 було передбачено фінансове забезпечення командного складу реєстровців, ст. 3 козацького уряду, ст. 4 полкової та сотенної старшини, ст. 7 передбачала забезпечення чиновників гетьманської влади та командування війська запорозького маєтками та млинами. Вищезазначені статті були викладені для детальної регламентації матеріально-технічного та організаційного забезпечення діяльності органів влади Гетьманщини, що супроводжувалося бажанням їх повноцінного функціонування без впливу царської влади. На відміну від проекту договірних статей деякі норми в договорі імplementованому царатом чисто математично були об'єднанні, або замінені іншим номером, зокрема ст. 22 замінена на ст. 8, ст. 9 на ст. 2, в свою чергу ст.ст. 10, 11, 12 об'єднанні в ст. 3. Проте до вищесказаного варто зазначити що для утримання гетьмана, норму про Чигиринське староство було вилучено, натомість цар своєю грамотою від 22 березня 1654 року наділив гетьмана таким привілеєм, поставивши його у милість до своєї особи.

Після забезпечення внутрішніх зносин автономії держави, ще ряд статей торкалося зовнішньої оборони держави, зносин з іноземними державами та виплату цареві данини, зокрема:

- гетьманові надавалося право приймати іноземних послів, встановлювати зносини з іноземними державами при умові повідомлення царя. Лише зносини з Туреччиною і Річчю Посполитою заборонялися без царського указу, що регламентувалося ст. 5, порівнюючи з проектом статей положення ст. 14 було замінене ст. 5, зміст статті істотно не змінився;

- що стосується зовнішньої оборони України, то Військо Запорізьке повинно було воювати спільно проти ворогів “и во всем быти в послушании на веки”, при цьому взаємовідносини Гетьманщини до її протектора, регламентувала ст. 8 про утримання найманого військового відділу кількістю 3000 чол. на кордоні з Річчю Посполитою; частина перша ст. 11 про утримання такого ж загону кількістю 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші; і для стримання татар від нападу ст. 10. Зміст статей у порівнянні з проектом договору фактично не змінився, проте положення ст. 20 змінено на ст. 8; ст. 23 на ст. 11; ст. 22 на ст. 10;

- частина друга ст. 1 передбачала у міста війтів, бурмистрів, лавників, які повинні грошові і хлібні доходи збирати і передавати до “государового скарбу” тим людям які будуть призначені царем, водночас останні мають контролювати “зборщиків, щоб робили по правді”. Для порівняння у проекті статей схожі положення передбачені

ст. 15 (виплата данини (трибуту) певною одноразовою сумою “ценою ведомою”, як плата цареві за військову допомогу та оборону держави), за виключення здійснення контролю, за місцевими урядниками, що збирають податки. Таким чином царат поступово підпорядковував собі фінансову систему Гетьманщини.

Отже, порівнюючи зміст проекту гетьманських статей та затверджених царем статей, можна зауважити, що пропозицій Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 р., викладені в 23 статтях в більшості вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня 1654 р. та жалуваними грамотами цього ж дня. Усі разом вони склали умовно текст договору 1654 р. Документ (Березневі статті та жалувана грамота 24 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорізькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами (із застереження щодо Речі Посполитої і Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська.

Висновки. Проаналізувавши, основні положення договірних статей, ми можемо стверджувати, що Березневі статті закріпили автономне становище Війська Запорізького у військово-політичному союзі з Московією, а основною ідеєю договору стало встановлення таких міждержавних відносин між Військом Запорізьким та Московією, при яких Українській державі гарантувалася формальна автономія, як зовнішня, так і внутрішня, на умовах контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати йому данини, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Однак це залишалося лише декларативним гаслом, а в подальшому, російський царат цю автономію намагався обмежити та пізніше ліквідувати. З приводу цього справедливо висловився історик-права А. Яковлів: “Безупинно, протягом сотні років Москва підкопувала підвалини договору 1654 р., аж поки остаточно його знищила, а разом із ним автономію української держави” (Яковлів, А.І. 1994, с. 279).

Однак, попри негативний вплив договірних статей гетьмана з російським царем на правовий статус Війська Запорізького відносно Російської імперії, вони були і залишилися основними конституційно – правовими актами, що визначали протягом століття основи військово-політичних та соціально-економічних зносин Московії і України. А тому на нашу думку слід їх оцінювати, як одне з основних джерел права, що врегульовувало найважливіші питання: адміністративно-територіального устрою Війська Запорізького на основі формальної непорушності прав і вольностей козацького стану в управлінні; персоніфікації привілеїв різних станів населення, зокрема козацтва; збереження традиційного судочинства з “неможливістю” втручання російських владних і судових

органів; підтримання обороноздатності Гетьманщини реєстровим козацьким військом; "вільне" налагодження зносин з іноземними державами за винятком Речі Посполитої та Туреччини; формальне функціонування власного економічного простору й традиційної фінансово-фіскальної системи з "неможливістю" втручання російських посадовців, у частині що не стосується збору данини до царського скарбу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буднік, С.І., Прус, В.З. & Шкурятенко, О.В. (2017). *Правові джерела Української гетьманської держави (Війська Запорізького)*. К., 244 с.
2. Грушевський, М.С. (1991). *Історія України-Руси* (в 11 т., Т. 8) НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського К.: Наук. думка, 856 с.
3. Мицик, Ю.М. (2015). Полин-Коринь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? *Старожитності*. № 1, с. 10-11.
4. Яковлів, А.І. (2003). *Українсько-Московські договори в XVII-XVIII віках. Антологія української юридичної думки* (в 6 т, Т. 3). К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 584 с.
5. Яковлів, А.І. (1994). Українсько-московські договори XVII-XVIII віках. Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. *Український історичний журнал*. № 6. с. 123-135.